

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2025.2.13>**С. О. Холодовський**

аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0009-0000-2610-7998>

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ОБМЕЖЕННЯ І КОНТРОЛЮ ОЗБРОЄНЬ: ПЕРША ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1899 РОКУ

У статті висвітлено результати дослідження міжнародно-правових ініціатив держав щодо організації та проведення Першої Гаазької мирної конференції 1899 року. Центральним предметом аналізу є формування підходів до контролю над озброєннями й обмеження військових засобів з боку держав – суб'єктів міжнародного права – в контексті пошуку шляхів мирного врегулювання міжнародних суперечок. Акцентовано увагу на важливості політичної волі провідних країн тогочасного світу, зокрема Російської імперії, Нідерландів, Великої Британії, Франції, Австро-Угорщини та інших, які виявили готовність закласти засади довготривалої системи міжнародної безпеки шляхом створення механізмів міжнародного арбітражу, кодифікації законів війни та запровадження етичних обмежень на ведення бойових дій.

Актуальність теми дослідження полягає в осмисленні історичного досвіду створення перших міжнародно-правових інструментів контролю над озброєннями, що стало передумовою подальшого розвитку колективної системи безпеки. У статті підкреслюється, що й сьогодні, як і понад століття тому, міжнародна спільнота вимагає від держав правомірної зовнішньої політики, заснованої на дотриманні міжнародних договорів, принципів співіснування, заборони застосування сили та невтручання у внутрішні справи інших країн. Ідея міжнародного контролю є надзвичайно актуальною у світлі сучасних конфліктів, кризових ситуацій і порушень глобального балансу.

Міжнародний контроль розглядається як ефективний інструмент запобігання ескалації конфліктів, спосіб підвищення довіри між державами та механізм забезпечення прозорості й підвітності у дотриманні глобальних норм. Окремо зазначено потенціал застосування таких механізмів не лише у військовій сфері, але й у питаннях екологічної безпеки, прав людини, протидії міжнародному тероризму та зміцнення верховенства права в міжнародних відносинах. Таким чином, досвід Гаазької конференції 1899 року залишається надзвичайно цінним для розуміння сучасних викликів і формування ефективної міжнародної політики стримування та контролю.

Ключові слова: Гаазька конвенція 1899 р. та декларації, міжнародне гуманітарне право, джерела правового регулювання збройних конфліктів, методи та засоби ведення війни, міжнародні звичаї ведення війни.

Постановка проблеми. Людські науково-технічні здобутки призвели до утворення нових типів та модифікацій зброї. Змінилися й специфіка застосування зброї, не стала винятком й тактика ведення військової справи. Такі зміни безперечно вплинули й на стан формування міжнародного гуманітарного права. На сьогодні міжнародне право є кодифікованим й налічує велику кількість правових норм. Не зазнало змін в міжнародному житті тільки одне – як і тисячі років тому постійними супутниками війни є збройні конфлікти, використання

всіх тактик, способів й видів зброї. У зв'язку з цим завжди актуальним є досягнення гуманізації відносин між державами у процесі ведення бойових дій.

Кожна країна має власний суверенітет й не має системи органів, який би міг впливати на рішення держави у контексті диктування волі. В свою чергу міжнародна спільнота розраховує на те, що кожен суб'єкт міжнародного права має діяти правомірно, виконуватиме усі зобов'язання, які були взяті на себе, а також буде автором у створенні нових норм, які ста-

нуть у нагоді на шляху до гарантування стійкості міжнародного правопорядку. Проте, переломні процеси у світовій спільноті, за останні кілька років продемонстрували, що існує необхідність у вивченні ключового механізму по обмеженню й контролюванню озброєнь. Саме через те вивчення контексту норм Гаазької конвенції 1899 року з приводу мирного вирішення міжнародних суперечок, які являють собою перше узагальнення політико-правового арсеналу норм і звичаїв, на сьогодні як ніколи вважається актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Міжнародна конференція, що проходила у столиці Нідерландів – Гаазі з 6 травня до 17 липня 1899 року, свого часу набула значного резонансу в урядових та громадських колах багатьох країн. Вона широко висвітлювалася у пресі. Відразу після її закінчення вийшов ряд спеціальних робіт, присвячених цій події. Вже в 1900 році була видана французькою мовою книга бельгійського учасника конференції Е. Декана, а нідерландський уряд у того ж року випустило у світ чотири томи її протоколів.

З приводу вивчення контексту Гаазької конференції 1899 року публікують свої роботи такі вітчизняні автори, як А.Н. Мандельштам, Ф.Ф. Мартенс, В.М. Гессен та інші. Надалі до історії цієї конференції зверталися дослідники різних країн, оприлюднили ряд невідомих раніше її матеріалів. До приклада, солідну публікацію документів конференції здійснив у 1932 році журнал «Червоний архів».

Мета статті: є історико-правовий аналіз Першої Гаазької мирної конференції 1899 року як першої глобальної спроби кодифікувати міжнародно-правові механізми обмеження та контролю озброєнь у мирний спосіб. У центрі дослідження – виявлення правових підходів, які були закладені в основу Гаазької конвенції та декларацій, що започаткували системний підхід до вирішення міжнародних конфліктів шляхом переговорів, арбітражу й юридичного регулювання. Автор ставить за мету простежити еволюцію правових засобів, які виникли внаслідок конференції, оцінити її значення для формування норм міжнародного гуманітарного права та правового інструментарію мирного врегулювання спорів, а також дослідити, наскільки ідеї, сформульовані під час конференції, залишаються актуальними в сучасному міжнародному правопорядку. У межах поставленої мети стаття також розглядає політичний контекст скликання конференції, участь ключових держав тогочас-

ної Європи та роль видатних правників у формуванні міжнародного консенсусу щодо допустимих методів ведення війни. Автор прагне обґрунтувати, що значення Гаазької конференції полягає не лише у започаткуванні нормативного врегулювання збройних конфліктів, але й у створенні правових і моральних орієнтирів, що й сьогодні впливають на розвиток міжнародного права, зокрема у сферах прав людини, екології, міжнародної відповідальності та діяльності міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу. Існує думка, що міжнародний контроль може ефективно здійснюватись лише міжнародними організаціями, оскільки вони відображають волю багатьох держав, виступають від їх імені та визначають собою правову єдність [1, с. 23]. Й це визначення є безперечним, адже у рамках міжнародної організації можна здійснювати багатосторонній контроль щодо певних міжнародних відносин.

Так, в межах проведеної I Гаазької мирної конференції від 1899 року було укладено Конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів, а також устав з приводу скликання та проведення Першої Гаазької мирної конференції в 1899 р. Скликання конференції було зовнішньополітичною ініціативою РФ. 29 серпня 1898 р. із цією ініціативою виступив особисто глава Російської держави імператор Микола II. Своєю пропозицією він дещо здивував інших правителів [6].

Причини несподіваної для багатьох держав та правителів мирної ініціативи Росії та її подальшої реалізації у вигляді скликання та проведення історичних Гаазьких конференцій слід шукати у міжнародній політичній та військовій обстановці. Вони криються в положенні та діях Російської імперії та інших провідних держав в умовах наростання загрози великого конфлікту у зв'язку з новим переделом світу. На міжнародну політичну арену вийшли і прагнули відхопити свій шматок вже поділеного світового пирога молоді агресивні держави, такі як: Німеччина, Італія, Японія. У період між Гаазькими конференціями показала свої зуби Японія, завдавши могутній Російській імперії ганебну поразку в Російсько-японській війні 1904–1905 р.р. Дедалі активніше втручалися у міжнародні відносини Сполучені Штати Америки [6].

Констеляцію країн у багато в чому визначав російсько-французький альянс, який базувався на конвенції, укладеній між двома країнами у 1892 р. за імператора Олександра III.

Зі вступом на російський престол Миколи II Німеччина спробувала повернути Росію до колишніх союзних відносин, але новий правитель вважав за краще продовжити союз із Францією, який він розглядав у довгостроковій перспективі як основу міцного світу у Європі. Союз із Росією був важливий та для Франції, яка балансувала на межі війни з Англією за вплив на Близькому Сході. Міжнародна ситуація все більше ускладнювалася. Світ ішов до великої війни. У цих умовах Російська тогочасна імперія виявилася єдиною державою, яка виступила проти військової загрози, що наростала [2, с. 147].

З проведенням Гаазької конференції, яка називалась «першим парламентом світу», дипломатія стала глобальнішою. Відомим є той факт що таких конференцій було дві. Якщо у першій конференції, яку було проведено у 1899 р. брало участь 27 держав, у тому числі шість неєвропейських, якими стали США, Мексика, Персія, Китай, Сіам (Таїланд) та Японія. На другій конференції, яку було проведено у 1907 р., до них додалися ще 17 держав Латинської Америки, підвищивши загальну кількість учасників до 44-х країн. Такий форум був унікальним за масштабом для того часу. Делегації держав-учасниць складалися з міністрів, послів, генералів і адміралів, а також найвизначніших юристів-міжнародників. До складу делегації входив відомий у світі професор Ф.Ф. Мартенс, який зробив величезний внесок в організацію та проведення Гаазьких конференцій. Ф.Ф. Мартенс став душею Гаазьких конференцій і був визнаний найбільшим генієм [2, с. 148].

Значення Гаазьких конвенцій та декларацій нерозривно пов'язане зі значенням самих Гаазьких конференцій.

1. Гаазька конвенція та декларації стали підсумком масштабної кодифікації та прогресивного розвитку двох галузей міжнародного права: мирного врегулювання спорів та міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів. Ф.Ф. Мартенс відзначав значення Гаазьких конференцій так: «Якщо конференція 1899 р. багато в чому «піднімала цілину» і тому принесла результати, що вражали своєю новизною і створили враження великого повороту, то її повторення в 1907 р. була об'єктивно уготована інша доля: вона була покликана продовжити розпочату справу, удосконалити та розвинути прийняті міжнародно-правові акти» [4].

Положення Конвенцій про мирне рішення міжнародних суперечок стали основою сучас-

ного міжнародного принципу права (принципу мирного врегулювання спорів) та діючих способів мирного врегулювання спорів, підтверджених у ч. 3 ст. 2 та главі VI Статуту ООН. Концепція міжнародного арбітражу набула подальшого розвитку.

В даний час Постійна палата Третейського суду може розглядати не лише міждержавні суперечки, а й суперечки за участю міжнародних. процедур та звернень до них. Сучасні способи врегулювання суперечок включають звернення до судових органів, діють Міжнародний суд ООН та регіональні судові органи.

Гаазька конвенція 1899 р. та декларації, що регулюють ведення війни між державами, стали основою принципів сучасного міжнародного гуманітарного права: гуманність, проведення різниці між цивільним населенням та комбатантами, цивільними та військовими об'єктами, заборона заподіяння зайвих страждань, заборона нападів невинуватого характеру та і т.д. При цьому сьогодні норми міжнародного гуманітарного права застосовні не лише до міжнародних збройних конфліктів, а й до збройних конфліктів неміжнародного характеру [3].

Джерела сучасного міжнародного гуманітарного права умовно поділяються на «право Гааги» (у зв'язку зі значенням Гаазьких конвенцій та декларацій), що регулює заборону та обмеження окремих засобів та методів ведення війни, та «право Женеви» (з урахуванням Женевської конвенції 1864 і чинних чотирьох Женевських конвенцій 1949), що регулює захист «жертв війни».

Гаазька конвенція 1899 р. та декларації означували перехід від простого права до договірного права. Однак самі кодифіковані міжнародні звичаї не зникли, а навпаки продовжили існувати та відігравати істотну роль у регулюванні міжнародних відносин наступних періодів чи змінюватися і розвиватися.

Практично всі юристи-міжнародники єдині на думці, що сьогодні серед Гаазьких конвенцій є найважливіші, проте розходяться щодо їх переліку. Е. Давид вважає, що «серед цих документів найважливішими залишаються сьогодні Конвенції I, IV та V; Конвенції IV і V, як правило, вважаються такими, що кодифікують міжнародний звичай, щоправда, норми нейтралітету, як вони сформульовані в V Конвенції, безсумнівно, не могли б бути прийняті в тому ж вигляді сьогодні». М.Е. О'Коннелл стверджує, що Гаазька конвенція 1899 р. та 1907 р. обов'язкові не тільки для Договірних Держав, але та широко визнані

звичайними нормами. Проте сучасне значення окремих Гаазьких конвенцій більше, ніж інші. Найбільше значення зберігають Конвенція IV і додане Положення про закони та звичаї війни. Вони залишаються основними правилом управління окупованою територією та поведінки з власністю на окупованій території. Норми про методи і принципи війни застосовні до всіх міжнародних збройних конфліктів [6].

Гаазька конвенція 1899 р. та декларації відкрили багато інших напрямів розвитку міжнародного права в цілому – заклали фундамент чи сприяли розвитку не лише двох вищезазначених галузей, але інших галузей та окремих інститутів міжнародного права (міжнародний захист прав людини, міжнародну відповідальність, міжнародне кримінальне право, обмеження застосування сили, права міжнародних організацій та конференцій).

Виникнення та розвиток у міжнародному праві інституту кримінальної відповідальності фізичних осіб за грубі та масові порушення норм міжнародного права (створення міжнародних кримінальних трибуналів та міжнародного кримінального суду) – також продовження ідей Гаазької конференції 1899 та 1907 рр.

Сам факт скликання дипломатичних конференцій щодо кодифікації норм міжнародного права для вирішення актуальних проблем тепер є характерною рисою діяльності міжнародних організацій епохи ООН. Такий досвід кодифікації був згодом сприйнятий іншими галузями міжнародного права (повітряне, морське, дипломатичне та консульське). право, право прав людини та ін.) [1].

Гаазькі конференції та його результати підтвердили необхідність і можливість узгодження позицій різних країн навіть у найскладніші історичні періоди. Це актуальним і сьогодні, коли спостерігаються серйозні протиріччя між учасниками сучасних збройних конфліктів та суперечок.

Гаазька конференція та їх результати переконливо доводять зв'язок міжнародних відносин та міжнародного права. Незважаючи на зміну типів збройних конфліктів, статусу їх учасників, поява нових засобів та методів ведення війни, необхідно пам'ятати та нагадувати про застосовність та особливого значення Гаазької конвенції та декларацій, «застереженні Мартенса» у сучасних збройних конфліктах.

Гаазька конференція 1899 р. показала важливість висунування своєчасних ініціатив щодо загальних актуальних проблем та пропозицій щодо їх врегулювання на основі норм міжна-

родного права. Безперечна роль Росії у висунуванні своїх ініціатив та узгодженні позицій інших країн на основі концепції загального блага. Хоча з окремих питань не вдалося ухвалити акти обов'язкового характеру (обмеження озброєнь та обов'язковість міжнародного арбітражу), підсумки Гаазької конференції заклали основу для майбутніх міжнародних договорів про арбітражні та судові процедури регулювання спорів, обмеження та заборону окремих видів зброї. Отже, висунуті ідеї та його обговорення були продуктивні подвійно [6].

Отже не можна сказати, що Гаазькі конференції в результаті ознаменувалися реальним просуванням у справі скорочення озброєнь та військових бюджетів чи хоча б їх фіксації на досягнутому на момент конференцій рівні. Роззброєння залишилося лише добрим побажанням, яке ніхто з учасників не поспішив виконати. Однак ухвалені в Гаазі міжнародні конвенції стали першою в історії загальною кодифікацією законів та звичаїв війни на основі міжнародного права та заклали фундамент для мирного вирішення конфліктів між державами. Рішеннями Гаазьких конференцій було фактично визнано основне значення російської мирної ініціативи та відзначено її плідність.

До Гаазької конференції міжнародне право переважно було правом війни. Держава, виступаючи стороною у конфлікті, могла відмовитися від її мирного врегулювання та відповідно до так званого «правом на війну» (*jus ad bellum*) вирішити суперечку збройною силою.

Роль Гаазької конвенції 1899 р. полягало в тому, що вона вперше створила систему міжнародно-правових засобів мирного вирішення спорів між державами. Ця система в основному діє і понині, не зазнавши принципу суттєвих змін. Щоб створити її, у Гаазі потрібно узагальнити та кодифікувати наявні інструменти мирного врегулювання та практику їх застосування.

Гаазька конвенція стала першою спробою на світовому рівні обмежити право на війну та закріпити у міжнародному праві принцип мирного вирішення міжнародних суперечок. Прийнятий документ Гаазької конвенції 1899 р. та така ж подібна конвенція проведена у 1907 р. разом охоплювали широке коло питань. Серед цих питань – мирне вирішення міжнародних суперечок, обмеження у застосуванні сили при стягненні за договірними борговими зобов'язаннями, порядок відкриття військових дій, закони та звичаї сухопутної та морської війни, що правило до нейтралітету в сухопутній та

морській війні, до заборони використовувати отруту, зброю, снаряди та речовини, здатні заподіяти зайві страждання.

В даний час Гаазька конвенція 1899 р. є чинними міжнародно-правовим актом, визнаними більшістю держав світу. Разом із тим, не можна сказати, що Гаазька конференція в результаті ознаменувалася реальним просуванням у справі скорочення озброєнь та військових бюджетів чи хоча б їх фіксації на досягнутому на момент конференцій рівні. Роззброєння залишилося лише добрим побажанням, яке ніхто з учасників не поспішив виконати. Однак ухвалена в Гаазі міжнародна конвенція 1899 р. стала першою в історії загальною кодифікацією законів та звичаїв війни на основі міжнародного права та заклала фундамент для мирного вирішення конфліктів між державами [6].

До Гаазьких конференцій міжнародне право переважно було правом війни. Держава, виступаючи стороною у конфлікті, могла відмовитися від її мирного врегулювання та відповідно до так званого «правом на війну» (*jus ad bellum*) вирішити суперечку збройною силою. Значення Гаазької конвенції 1899 р. полягало в тому, що вона вперше створила систему міжнародно-правових засобів мирного вирішення спорів між державами. Щоб створити її, у Гаазі потрібно узагальнити та кодифікувати наявні інструменти мирного врегулювання та практику їх застосування.

Участь у конференції найвидатніших юристів-міжнародників підтвердила практичне значення науки міжнародного права. Важливо продовжувати цю традицію поєднання науки та практики. Не менш важлива освіта у цій галузі.

У розвиток ідей Гаазьких конференцій потрібно працювати над проведенням глибоких досліджень та поширенням знань з міжнародного гуманітарного права, особливу роль якому грає МККК. Без наукового правового аналізу існуючих міжнародних проблем вкрай важко виробити ефективні пропозиції, які зможуть служити людству так само довго та ефективно, як підсумки Гаазьких конференцій.

Висновки і пропозиції. Таким чином проведено огляд історичних свідчень з питання проведення Конференції у Гаазі протягом від

6 травня до 17 липня 1899 р. та прийняття Гаазької конвенції в 1899 р. Так, метою проведення й прийняття конвенції було врегулювання питання дотримання норм та принципів міжнародного права, зокрема це принципів гуманності, принципу мирного врегулювання спорів та міжнародного гуманітарного права, у контексті ведення військових дій. Проте найголовнішим призначенням прийняття конвенції було врегулювання назріваючих конфліктних ситуацій між тогочасними країнами й урядами тих країн.

Гаазьку конвенцію назвали першою системою міжнародно-правових засобів мирного вирішення спорів між державами. Дана система діє і понині, не зазнавши принципу суттєвих змін. Також конвенція 1899 р. стала першою спробою на світовому рівні обмежити право на війну та закріпити у міжнародному праві принцип мирного вирішення міжнародних суперечок норми конвенції було покладено ключові принципи міжнародного права, це гуманізму принцип, це заборона на заподіяння зайвих страждань, це заборона на напади невинуватого характеру та і т.д. При цьому сьогодні норми міжнародного гуманітарного права застосовні не лише до міжнародних збройних конфліктів, а й до збройних конфліктів неміжнародного характеру.

Список використаної літератури:

1. Громовенко К.В., Грушко М.В., Мануїлова К.В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів : навчально-методичний посібник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.
2. Грушко М.В. Міжнародне гуманітарне право : навчально-методичний посібник / за ред. О.В. Бігняка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 136 с.
3. Задорожна С. М. Принципи *jus cogens* в міжнародному праві. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/5040>
4. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (правила ведення війни). URL: <https://pravoua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voyennyh-dij/>.
5. Значення Гаазьких конвенцій. URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_378.pdf
6. Міжнародні конвенції. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

Kholodovskyi S. O. History of international legal mechanisms for the limitation and control of arms: the First Hague Conference of 1899

The article presents the results of a study on the international legal initiatives of states regarding the organization and convening of the First Hague Peace Conference of 1899. The central focus of the analysis is the development of approaches to arms control and the limitation of military means by states as subjects of international law, within the broader context of seeking peaceful methods for resolving international disputes. Particular attention is given to the importance of the political will of leading world powers of the time – including the Russian Empire, the Netherlands, the United Kingdom, France, Austria-Hungary, and others – who demonstrated readiness to lay the foundations of a long-term international security system through the creation of mechanisms for international arbitration, codification of the laws of war, and the introduction of ethical restrictions on the conduct of hostilities.

The relevance of the research lies in the need to comprehend the historical experience of establishing the first international legal instruments for arms control, which served as a prerequisite for the subsequent development of a collective security system. The article emphasizes that, today – as over a century ago – the international community demands from states a lawful foreign policy based on compliance with international treaties, principles of peaceful coexistence, prohibition of the use of force, and non-intervention in the internal affairs of other countries. The idea of international control remains highly relevant in the light of current conflicts, crises, and violations of global stability.

International control is viewed as an effective tool for preventing the escalation of conflicts, a means of building trust between states, and a mechanism for ensuring transparency and accountability in the observance of global norms. The article also highlights the potential application of such mechanisms beyond the military sphere – in matters of environmental security, human rights, counter-terrorism, and strengthening the rule of law in international relations. Thus, the experience of the 1899 Hague Conference remains profoundly valuable for understanding contemporary challenges and shaping an effective international policy of deterrence and control.

Key words: 1899 Hague Convention and Declarations, international humanitarian law, legal sources of armed conflict regulation, methods and means of warfare, customary law of armed conflict.